

3. teema: Aristoteelse õpetus hingest ja teaduslikust tunnetusest.

Hinge määratlus; keha ja hinge vahekord. Aristoteles lähtub antiikajal üldlevinud arusaamast, mille kohaselt hing kujutas endast elususe alget. Ütelda millegi kohta, et see elab, või ütelda, et see on hingestatud, tähendas sedasama. Elu on aga üks liikumise viisidest, elavat iseloomustab nimelt iseliikumise võime. Elusus teostub elusolendites (vähemasti paljudel juhtudel) justkui ilma välise liikumapanijata. Järelikult peab elusolendite liikumapanija asuma neis endis. Selleks elusolendite liikumapanijaks ongi hing. Aristoteelse füüsika kohaselt paneb aga hing liikuma mitte iseennast, nagu oli eeldanud Platon, vaid keha, mida ta hingestab, olles ise liigutatud koos tolle kehaga. Aristoteles määratleb hinge sedalaadi kehaga-kaasaliikumist klassifitseerivalt aktsidentsiaalseks liikumiseks – niisugune liigutatus ei kuulu hinge olemusse, on viimase suhtes väline.

Filosoofiliselt tähenduslikuks teemaks siinjuures on kuni tänapäevani hinge ja keha vahekorra probleem. Platon oli omistanud hingele võime eksisteerida kehast sõltumatult nii enne inimese sündi kui ka peale tema surma. Selle käsitluse kohaselt oli hinge seos kehaga hinge olemuse jaoks midagi juhuslikku ja tema loomust kahjustavat. Aristoteles vastustab ka selles punktis oma õpetaja seisukohti. Hinge ja keha vahekorda elusolendites kirjeldab Aristoteles oma mõistete “vorm” ja “materია” abil. Hing on eluvõimeliste kehade vorm ning seisneb nimetatud võimelisuse teokstegemises (*energeia*). Sellest määratlusest tuleneb hinge surematuse eitamine, sest Aristoteelse üldise hülemorfismi põhimõtte kohaselt ei saa vormid eksisteerida lahus materias. Eraldi, iseseisvat eksistentsi omavad üksnes esmased substantsid, mis eksisteerivad alati vormist ja materias justkui kokkupandutena. Erandiks on üksnes jumalik substants, mis kujutab endast puhast vormi. Ja jumal ongi kreekaliku ettekujutuse kohaselt surematu elav olend. Surelike elusolendite surm toob koos keha hävimisega kaasa ka hinge, keha vormi, hävimise.

Aristoteles defineerib **hinge olemust** järgmiselt: hing on eluvõimelise, organeid-omava looduskeha algupärane otstarbekus (*entelecheia*), mis teostub tema loomupäraste võimete tegevulus (*energeia*). Väide, et üks keha on elav (hingestatud), tähendab Aristoteelse järgi seda, et see keha omab teatud võimeid – neidsamu võimeid, mis eristavad elusolendit teistest asjadest. Ta küsib seejärel, millist laadi looduskehad sedalaadi võimeid omavad, ning vastab, et sellised, mis omavad organeid. *Organon* tähendab kreeka keeles vahendit, tööriista. Organid on aga defineeritud oma funktsiooni kaudu. Looduskehad, millel on sellisel viisil defineeritud osad, on elusad.

Õpetust hingest võib vaadelda ka ühe osana füüsikast, sest õpetus hingest on ühtlasi ka õpetus liikumisest. Hing on eluvõimelise looduskeha liikumapanija ning too liikumine seisneb tollesse looduskehasse kätketud võimete teokstegemises. Nagu igasugust liikumist, nii määratleb ka hingestatust teatud *telos*. Selliseks üldiseks telos`eks on hinge puhul elu alalhoidmine. Elu alalhoidmine saavutatakse elusolendi kehaorganite tegevuse kaudu, mis on suunatud eluvõimelisuse alalhoidmisele. Niisugune tegevolu ongi elususe elementaarne tase. Elusolendi keha on eluvõimelisuse alalhoidmise vahendite kogum. Kuna hing saab osutatud otstarbekat tegevolu teostada vaid keha kaudu, on Aristoteelse käsituse kohaselt hinge eksistents kehast lahus samavähe võimalik, kui nägemine ilma silmata või lõikamine ilma lõikeriistata.

Hingeliselt oleva astmestik. Niisugune elu alalhoiule suunatud otstarbekas tegevolu teostub Aristoteelse kirjelduse kohaselt erinevatel astmetel. Kõrgemate ja madalamate elususe astmete vahekord on sealjuures selline, et iga kõrgem hingestatuse tase lülitab madalama endasse, lisades sellele juurde veel uusi võimeid. Aristoteles kõneleb kolmest hingestatuse tasemest.

1. Taimne ehk toituv hing (ladina keeles *vita vegetativa*). Elu alalhoidmine teostub siin kahe võimelisuse kaudu: toitumise ja sigimise vahendusel. Toitumise kaudu hoiab end alal üksik isend, sigimise kaudu liik. Toitumine tähendab välise materia endasse assimileerimist.

2. Loomne ehk tajuv hing. Taimse hinge võimetele lisandub antud hingestatuse astmele spetsiifilisena eelkõige tajuvõime. Loomsel hingel on peale tajuvõime veel võime väliseid mõjutusi alal hoida ka siis, kui tajutav nähtus enam vahetut mõju meeleorganitele ei avalda. Tänu sellele võimele saavad loomad omada

ettekujutusi, *phantasia*´sid. Viimaste olemasolu hinges ja nende kasutamine elutegevuses eeldab lisaks veel mälu-võimet. Lisaks sellele omavad loomad ka võimet tajutut ja ettekujutatut nii-või-teisti läbi elada (kreeka keeles *pathe*, mis tähendab kannatama, taluma, läbielama). Niisugune läbielamine jaotub kõige üldisemalt kaheks: läbielatud kogetakse kas meeldiva või ebameeldivana. Meeldiv tähendab siin õigupoolest elu säilitamise seisukohalt vajalikku või kasulikku ja ebameeldiv – eluohtlikku või kahjulikku. Siit kasvab välja loomupärane püüdlus saavutada meeldivat ja vältida ebameeldivat. Et see püüdlus saaks teostuda, on vajalik kohavahetamise võime. Kohavahetusega püüeldakse elu säilitamiseks vajalike asjade poole ja pagetakse ohtlike eest.

3. Mõistuslik hing. Inimese puhul lisandub eelpool kirjeldatud madalamatesse hingestatus astmetesse kätkevad võimetele mõistuslikkus. Inimlik hingestatus sisaldab endas seega nii taimede kui ka loomadega ühiseid hingevoimeid. Kuid on ka midagi spetsiifiliselt inimlikku ja selleks on inimese mõistuslikkus. Selles on Aristoteelse inimese-käsituse eripära tänapäevasega võrreldes. Tänapäeval nähakse inimese spetsiifilist tunnust loomadega võrreldes teadvuses, mida arvatakse viimastel puuduvat. Aristoteles soovastu vaatleb inimhinge ühes kasvava täiuslikkusega astmestikus taimede ja loomadega, kuid ei vastanda seda viimastele.

Mõistuslik elusolend on Aristoteelse järgi muidugi ka jumal, kuid puhta vormina ei ole jumalal meelelis-kehalist poolt, seega ka mitte alamaid hingejagusi. Jumalik mõistuslikkus on aga ka inimlikust mõistuslikkusest erinev, kuna ei kätke endas mingit potentsiaalsust. Inimese mõistuslikkus soovastu kätkeb endas nii teatud võimalikult-olevat külge, kui teiselt poolt ka tegevalt-olemise aspekt, *dynamis*´e ja *energeia* momente. Aristoteles kõneleb oma raamatus “Hingest”, et kuivõrd mõistus “on teatud viisil kõik”, s.t. kätkeb endas võimelisust mõelda kõigest, siis on vajalik, et ta ei oleks algselt segatud millegi välisega. Sest mõistuses olles mõjutaks ja häiriks see väline lisand teadmise kujunemist. Nii on mõistus algselt üksnes puhas mõtlemise võimelisus. Seetõttu polevat Aristoteles järgi ka mõistuslikku alust arvata, et mõistus on seotud kehaga. Vastasel korral peaksid tal olema kehalised omadused nagu näiteks soojus või külmus.

Pelk võimelisus üksi ei saa Aristoteles füüsika järgi aga ennast ise teoks teha. Nii peab Aristoteles universaalse mõtlemisvõimelisuse teostumise tarvis eeldama veel “liikumapanijat”. Ta kõneleb kahest erinevast inimliku mõistuslikkuse aspektist: mõistuslik hing on ühelt poolt *nous pathetikos*, taluv, retseptiivne mõistus, mis sellisena eeldab, et mingi väline aktiivsus temasse kätkevad võimelisused aktiveeriks. Teiselt poolt tuleb Aristoteles sõnul aga eeldada veel mõistust, “mis kõike teeb” (*panta poiei*). Aristoteelse hilisemad järgijad on siit tuletanud väljendi *nous poietikos*, tegev mõistus (ladina keeles *intellectus agens*), ehkki Aristoteelse enda tekstis sellist terminit ei esine. Aristoteles võrdleb *nous pathetikos*´e ja tegeva mõistuse vahekorda värvide ja valguse vahekorraga: “teatud viisil teeb valgus tegelikult kõik värvid, mis on olemas võimalikkuses” (*De anima* 430a 15-16). Tegevat mõistust kirjeldades ütleb Aristoteles, et see on *apathos*, mittekanatav, mittetaluv ja mitteretseptiivne. See ei võta endasse mitte midagi, ei ole “millegagi segatud” ja on “eraldi”. Ta on mõtlemisprotsessi vallandaja taluvas mõistuses. Mõtlemisprotsess ise teostubki just taluvas mõistuses, mis on vastavalt aktiveeritud. Tegev mõistus, olles olemuslikult tegevus, mõtleb katkematu. Sellisel viisil kirjeldatud tegevale mõistusele omistab Aristoteles surematuse ja igavesuse, ehk jumalikkuse.

Niisiis eeldab Aristoteles, jällegi oma hülemorfism printsiibi kehtimisse antud juhul erandit tehes, et üks aspekt inimese hinges on vaatamata inimeksistentsi üldisele lõplikkusele siiski surematu. Kui üldiselt Aristoteles hinge surematust ei tunnista, siis tegeva mõistuse jaoks teeb ta erandi. Kuid olles ükskõik mille välise poolt mõjutamatu, ei kätke tegev mõistus endas mäluvõimet. Seetõttu ei tunnista Aristoteles Platoni *anamnesis*´e õpetust. Inimesel ei ole mingit sünnipärast teadmist, inimese hinge sünni momendil võrdleb ta puhta tahvliga, *tabula rasa*´ga nagu hiljem selle kohta ütlema hakati. Inimlikud teadmised kujunevad välja eluaja jooksul. *Nous pathetikos* kui inimlikku mõtlemist kandev instants hinges, vajab mõtlemiseks niisiis kahesugust mõjutamist – ta peab esiteks saama välisest kogemusest oma sisu, ning teiseks peab tegev mõtlemine teda aktiveerima, et seda sisu teadmiseks kujundada.

Tegev, mõjutamatu mõistus ei saa endas kanda mingeid inimese individuaalseid tunnuseid. Surematuna ei olegi ta mitte niivõrd inimlik võime, kui midagi jumallikku inimeses, mis inimlikule väljast lisandub. Kuid mõtlemise protsess, mis teostub kahe mõistuslikkuse koosmõju tulemusel *nous pathetikos*´es, on

individuaalne. Kuidas keegi oma intellektuaalseid võimalikkusi realiseerib, on individuaalse jõupingutuse asi. Individuaalne hing on aga surelik.

Tunnetusprotsessi üldisloomustus ja üksikastmed. Teadmise kujunemise protsessi esitab Aristoteles jällegi liikumisena, ja nimelt liikumisenä sellelt, mis meile, inimestele, on lähim ja tuntuim, selle poole, mis loomult, physis`es, on esimene ja tuntuim. Need kaks asja ei lange kokku: mis meie jaoks on esimene, on midagi muud kui loomu poolest esmane. Seda, mis on loomupoolest esmane, iseloomustab Aristoteles ka “loomult tuntuimana”. Tänapäevase arusaamise jaoks on niisugune kõnepruuk kummaline, kuna me eeldame, et tuntu saab miski olla mitte iseendast, vaid üksnes kellegi jaoks. Kreeklased aga eeldavad, et teadmise eseme loomus tingib ka tema kohta olla-võiva teadmise loomuse. Teatud olemisevormid lubavad endast täiuslikumat teadmist kui teistsugused ning on seega “loomult teatavamad”.

Meie jaoks esimene, s.t. see, mida meie sünnimomendil puhta tahvliga võrreldav hing kõigepealt tundma õpib, on asjad, mis on meile antud taju, *aisthesis`e*, kaudu. Kuna meil sünnipärast teadmist Aristotelese järgi olla ei saa, peab teadmise kujunemine algama tajust, tajudest pärineb teadmise “materია”. Aristoteles paneb aluse hiljem klassikaliseks saanud õpetusele viiest meelest: nägemine, kuulmine, maitsmine, haistmine ja kompimine. Siit pärineb ka väljend “kuues meel”, mis oleks siis mingi üleloomulik meel, kuna selle jaoks ei ole inimesel Aristotelese arvates meeleorganeid. Meeleorganid loovad tajuvõimelisuse. Selleks, et see võimelisus saaks teostuda, peab mingi välismõju meeleorganeid mõjutama ja nendesse kätketud võimelisuse aktiveerima. Taju käsitab Aristoteles välise mõjutava asja vormi hinge vastuvõtmisena lahus mõjutava asja materias. Tema hinnangul esitavad elementaarsed vahetud tajud mõjutavat asja tõepäraselt. Elementaarne taju esitab hingele aga mitte asja terviklikku vormi, vaid asja üksikut omadust. Näiteks asja värvust või lõhna või maitset jne. Need on lihtsad, jagamatud tajumused, mida vahendab meile igakord üks kindel meele võime (näiteks värve nägemine, helisid kuulmine ja mitte ükski teine meel), ning sellel tunnetuse tasandil ei ole eksimist. Kuid see eksimatu asjatundmine on hingel siin üksnes üksiku omaduse kohta. Teadmine selle sõna tegelikus tähenduses, on Aristotelese nagu Platonigi veendumuse kohaselt aga teadmine üldisest.

Eksimuse võimalus on seal, kus midagi, näiteks kahte taju, omavahel kas kokku seotakse või lahutatakse. See võimalus tekib nn. **üldise taju** (*koine aisthesis*) tasemel. Üldine taju on selline instants hinges, millega tajutakse nn. üldisi omadusi nagu liikumine, paigalseis, arv, kuju, suurus ja ühtsus. Need on sellised omadused, mille tajumine ei ole mitte üheainsa meele ainuvõimuses, vaid neid saab tajuda mitme erineva meele abil. Siinkohal tekib juba ka eksimise võimalus – kui üldine taju seob hinges midagi sellist, mis tegelikkuses ei ole seotud.

Tajutu on küll üksik, näiteks üks kindel inimene, kuid samas on tajumine end suunanud üldisele, “inimesele” kui liigimääratlusele (*An. Post. II 19*). Üldise poole liikuva tunnetuse järgmine aste teostub mäluvõime vahendusel, mis hoiab tajutu alles ka siis, kui tajutavat asja ennast enam kohal ei ole. Nii kujunevad ettekujutused – *phantasia`d*. Mõtisklevas hinges esindavad tajusid ettekujutused; ilma ettekujutusteta ei saa hing midagi mõelda, ettekujutused mõjutavad *nous pathetikos`t* ning loovad sellega mõtlemise eeldused (*De anima 431a 15-20*).

Ettekujutused on aga aluseks *empeiria`le*, kogemusele. Kogemus kujuneb samade asjade tihti korduvate meenutuste alusel. Selles kogemuses saavutatakse ka see, mida Aristoteles nimetab “esmaseks hinges olevaks üldiseks”.

Teadmist, mis toetub kogemuses kujunenud üldisele, nimetab Aristoteles aga *technē`ks*. Näiteks teada, et Kalliast aitas antud haiguse vastu antud ravim ja sama ravim aitas ka Sokrates, on kogemuslik teadmine. Teada, et antud ravim aitab selle haiguse korral **kõiki** sedalaadi inimesi, on *technē`lik* teadmine.

Tunnetus taju ja kogemuse tasandil saab anda meile teadmise, **et** miski asi on (*hoti*; ladina keeles *scientia quia*), et midagi on üksikjuhtumina aset leidnud. Niisuguse tunnetuse rolliks teaduslikus tunnetuses on tõestada seda, et meie uurimuse ese reaalselt eksisteerib, et uurimus ei tegele mitte fiktiivsete, pelgalt oletatavate asjadega. Niisugust tõestuse viisi nimetati keskajal “et-tõestuseks” (*demonstratio quia*); 14. sajandi kuulus skolastik Wilhelm Ockham tähistas selle aga järgneval ajal laialtkäibiva nimetusega “tõestus *a posteriori`t*”.

Osutatud teadmine on aga vaid esimene samm teel tõelise teadmise poole. Tõeliseks teadmiseks on Aristoteelse sõnul niisugune tunnetus, mis sisaldab lisaks teadmisele, et miski on, ka vastust küsimusele “**miks** nii on” (*dihoti*; ladina keeles *scientia propter quid*). Küsimusele “Miks miski nii on?” saab aga vastata siis, kui on teada antud nähtuse põhjus. Põhjus ei ilmne aga enamasti esmasele vaatlusele üksikus tajus.

See, mis on meile lähim või tuntuim, on tajus antud üksik nähtus siin ja praegu. Tunnetuse liikumine on aga liikumine üldise teadmise poole. Kui me saavutame teadmise põhjusest, siis ei ole see mitte pelgalt mõne üksiku nähtuse põhjuse teadmine, vaid kõigi sama liiki asjade põhjuse teadmine. Selleks, et omada *techne*’t, on samuti vaja asjade, mille valmistamisega tegu on, põhjuseid teada. Põhjuste otsimine algab kogemusliku fakti vahetu põhjuse otsimisega. Kui see on leitud, tuleb omakorda sellele leida temale lähim, spetsiaalne põhjus. Nii tuleb tunnetusel liikuda samm-sammult edasi kuni vahetu kogemusfakti suhtes kaugeimate, üldiseimate põhjusteni välja.

Tunnetusmenetlus, mille abil leitakse teadmises üksiku kohta teadmine üldise kohta, kannab Aristotelesel nime *epagoge*, kreeka keeles “kokku juhtima, kokku viima”. Ladina keeles sai selle termini vasteks *inductio*, millest pärineb tänapäeva teadusfilosoofia üks põhilisi termineid induktsioon. Kuid sellele ajaloolisele seosele vaatamata tähendas Aristoteelse mõiste *epagoge* midagi üsna erinevat tänapäevase teadusfilosoofia induktsioonimõistest. Aristoteelse järgi on tunnetuse *telos*’eks teada saada seda, mis on tõelises mõttes üldine põhjus, mis kujundab tervet antud nähtuste liiki. Sellist tervet liiki hõlmavat üldist ei ole aga võimalik meeltega tajuda. Ka kogemusliku üldistamise alusel ei saavutata kunagi absoluutset kindlust, et üldistus on õige. Sellest oli juttu juba sissejuhatavas kursuses (FLFI.01.053) Platoni *anamnesis*’e õpetusega seoses: kogemuslikult tundmaõpitud juhtumeid saab alati olla vaid lõplik arv, nähtuste loomupäraseid liike moodustavate üksikjuhtumite hulk on aga praktiliselt hõlmamatu ja potentsiaalselt lõpmatu. Kogemuslik üldistus saab seetõttu omada üksnes tõenäosuslikku kehtivust. Tõenäosuslik teadmine, s.t. selline teadmine, mille universaalne ja paratamatu kehtivus ei ole lõplikult kindlaks tehtud, ei ole Aristoteelse järgi ranges tähenduses teaduslik teadmine. Aristoteles jääb nimelt platonliku nõudmise juurde, et tõeline teaduslik teadmine peab olema rangelt üldine ja paratamatu teadmine, s.t. selline teadmine, mis ütleks meile millegi kohta midagi, mis leiab aset igal pool, igal ajal, kõigi juhtumite jaoks ning leiab aset just nimelt nii ega saa toimuda teisti. Platoni poolt kirjeldatud teadmine ideedest oli sellistlaadi teadmine ning sedalaadi teadmist pole võimalik saavutada kogemusliku üldistuse teel. Kui *epagoge* tähistab Aristotelesel rangelt üldise põhjusliku teadmise saavutamist, siis ei ole see mitte kogemusliku üldistamise menetlus, nagu uusaegne induktsiooni meetod, vaid üksiknähtuste olemuse intellektuaalne tabamine. Niisugune olemustunnetus peab Aristoteelse veendumuse kohaselt paratamatult algama üksiknähtuste kogemusliku tundmaõppimisega, kuid ei taandu sellele. Tunnetusvõimeks, mis on võimeline otsitavat olemustunnetust saavutama, on *nous* ehk *theoria*-võime. Seejuures pole nähtuste olemuse intellektuaalseks mõistmiseks vajalik mitte kõigi või suure hulga üksikjuhtumite vaatlemine. Niisugune mõistmine võib põhimõtteliselt õnnestuda ka ühe üksiku ettekujutuse põhjal. Kuid *epagoge* on Aristoteelse õpetuse kohaselt üksnes viis, kuidas niisuguse teadmiseni jõutakse, mitte aga sedalaadi teadmise tõestamise moodus.

Teadusliku teadmise mõiste ja dialektika. Teaduslikku teadmiste defineerib Aristoteles **tõestatud teadmisenä**, *episteme apodeiktike* (*apodeixis*: *apo* tähendab “milleltki” ja *deixis* “näitama”). Tõestamine on millegi milleltki näitamine, ladina keeles *demonstratio*. See, millelt tõestatavat näidatakse, peab olema tõestamist mittevajav, ilma tõestuseta ilmne. Alati kui keegi tõestab teisele midagi, eeldab ta millegi ilmse olemasolu (mille ilmses kehtivuses ollakse teisega ühel meelel) ja tõestamine ongi õnnestunud siis, kui õnnestub tõestatav asi (see, mida tahetakse näidata) kummagile ilmest tuletada või niisugusele ilmsele tagasi viia.

Loogilisest küljest kirjeldab Aristoteles teaduslikku teadmist tõestava süllogismi ehk **loogilise järeldusena**. Järeldus on loogiline operatsioon, mille käigus tuletatakse vähemasti kahest eeldusväitest, premissist, kolmas väide. Aristoteelse poolt rajatud formaalne loogika kujutas oma põhiosas endast õpetust, mis kirjeldas formaalseid järeldusskeeme, mis tagaksid, et tõeste premisside korral, oleks neist vastavate järeldusskeemide kohaselt korrektselt tehtud järeldused paratamatult tõesed.

Kuid mitte igasugune järeldus ei ole muidugi tõestus. Selleks, et järeldus saaks olla tõestus, peavad tema enda premissid olema tõestatud, seega teatud tõestatud eeldustest tuletatud. Sel juhul saab aga alati küsida omakorda nende tõestuste eelduste tõestamise järele ja nii võib tõestuseelduste tõestamise protsessi jätkata kuni lõpmatuseni, mis tähendaks, et midagi ei saagi lõplikult tõestada. See tähendaks aga seda, et teaduslik teadmine, nii nagu Aristoteles seda defineerib, oleks saavutamatu. Niisugust järeldust Aristoteles muidugi teha ei soovi. Teaduslik teadmine kui lõplikult tõestatud teadmine oleks saavutatav siis, kui teadmise tõestamisel oleks võimalik jõuda tõestamist mittevajavate tõeste alusteni, mis võiksid olla igasuguste tõestuste absoluutseteks lähte-eeldusteks.

Seetõttu lisab Aristoteles teadusliku teadmise kui tõestatud teadmise definitsiooni veel täiendavaid tunnuseid. Nimelt peab teaduslik teadmine tema sõnul põhinema tõestele, esmastele, vahetutele, loomult tuntuimatutele eeldustele, et neist tuletada teadmise eseme kohta väiteid, mis seletaksid teadmise eset põhjuslikult. “Vahetu”, *amesos*, on selline eeldus, mis on iseendast ilmne. Seetõttu ei pea ta – olemaks põhjendatud – toetuma mingitele edasistele eeldustele, vaid on esmane eeldus. Mõistuslikule kaemusele vahetult ilmsena on ta ka loomult tuntuim teadmine. Aristoteelse algse määratluse kohaselt aga oligi tunnetuse sihiks jõuda sellelt, mis meie jaoks on varaseim ja tuntuim, selleni, mis loomult on esmane ja tuntuim.

Süllogismi premissid kujutavad loogilisest aspektist endast otsustusi. Otsustused omakorda on oma loogiliselt vormilt subjektimõiste ja predikaadimõiste seosed. Teadusliku teadmise loomust käsitledes lähtub Aristoteles nüüd eeldusest, et otsustuste tõesus tuleneb otsustusi moodustavate mõistete tõesusest. See Aristoteelse väide läheb küll vastuollu eelpool kirjeldatud Aristoteelse seisukohaga, et tõene või väär saab olla üksnes otsustus, mitte aga otsustust moodustavad mõisted otsustusest eraldivõetult. Kuid Aristoteles peab siin tegelikult silmas teadusliku tõestuse aluseeldusi väljendavaid otsustusi moodustavate mõistete definitsioonide tõesust. Täpsemalt on siin jutt jällegi sellisest definitsioonist, mis oleks vastuseks “Mis on X” küsimusele sedalaadi mõistete kohta ja tooks välja X-i olemuse.

Seda operatsiooni teostab Aristoteelse järgi inimese kõrgeim mõtlemisvõime, mõistuspärane mõtlemine, *noein*. Viimane kujutab Aristoteelse sõnul endast võimet mõtlemisobjektide kohta neid olemuslikult piiritlevaid mõistemääratlusi (*horismos*, lad. kl. *definitio*) formuleerida, millelt saab hakata tõestuskäiku üles ehitama. Nendeks mõisteteks on nähtuste soo- ja liigimõisted, mis omakorda esitavad nähtavate asjade vorme. Kuid siinkohal ei ole enam tegu meeleliselt tajutavate (väliste) vormidega, mida taju mateeriast lahuse hinge vastu võtab, vaid nähtuste-liikidele ühiste olemusstruktuuridega, intelligiible vormidega. Sellegipoolest tabab *noein* nende puhul nähtuste *causa formalis*’e ja loob selliselt põhjusliku teadmise võimaluse, mis ongi ainsana teadmine ranges tähenduses.

Nähtuste olemusvormid on Aristoteelse veendumuse kohaselt midagi jagamatult ühtset. Niisuguste asjade mõistmine on analoogiline nägemisega elementaarse taju puhul, milles ei ole eksimust: võib näha või mitte näha, kuid ei saa näha väära. See tuleneb sellest, et siin ei ole tegemist millegi mõttes kokku sidumisega, vaid millegi mittekokkupandu, *asyntheta*, vahetu märkamisega. “Metafüüsika” üheksanda raamatu kümnendas peatükis ütleb Aristoteles, et niisamuti on ka “mittekokkupandud substantsidega”, *me synthetai ousiai* – nende mõistmine on justkui nende mõttega puudutamine (*thigein*).

Selliste “mittekokkupandud” substantsidena mõistab Aristoteles mitte ainult jumalaid, vaid ka substantside substantsionaalseid vorme (*eidos ousias* või *to ti en einai*). Kõik teised substantsid peale jumalate on kokku pandud mateeriast ja vormist. Samas kaldub Aristoteles ka meeltega tajutavate nähtuste olemusvorme endid substantsideks nimetama, kuigi nad ei eksisteeri lahuse substantsidest esimeses mõttes.

Nii nagu on jagamatud olemusvormid, on jagamatud ka nende mõisted. Neid kas tabatakse ühes terviklikus kaemuses, *theorei*, või ei tabata üldse. Kuid “jagamatu mõistete mõtlemine kuulub valdkonda, kus pole eksimust” (*De anima* 430a 26). Niisugustes mõistetest lähtudes peaksid saama formuleeritud teaduslike tõestuste aluseeldused. Kuna kogu ülejäänud tõestuse tõesus toetub eelkõige aluseelduste tõesusele, siis on nende teadmine kõrgem kui eeldustest tõestatavate järelduste tuletamine. Vastavalt on kõrgeim ka see tunnetusvõime, millega neid eeldusi mõistetakse – *nous*.

Jagamatutest mõistetest otsustuste ja järelduste kokkusidumine on seevastu “madalama” mõtlemisvõime – *dianoia* – asi, kuna tema tõesus sõltub *nous*’i poolt loodud eelduste tõesusest. Pealegi võib seal, kus midagi omavahel seotakse, siduda ka ekslikult. Seetõttu on vastav mõtlemine – *dianoesthai*, diskursiivne

mõtlemine, s.t. samm-sammult liikuv mõtlemine, mis liigub mõistetelt otsustele, otsustustelt järeldustele – ka eksimsvõimeline mõtlemine. Teaduslik teadmine kitsamas mõttes, *episteme*, on aga Aristoteelse järgi just esmastest eeldustest järeldatud teadmine, mitte nende esmaste eelduste, teadmise printsiipide endi, teadmine. Viimane on eriteaduslikust teadmisest eristatud kitsamas mõttes filosoofiline teadmine ja *nous* on spetsiifiliselt filosoofilise mõtlemise võime.

Kokkuvõtlikult: teaduslik teadmine peaks lähtuma eeldustest, mis ise enam tõestamist ei vaja ja jõudma loogiliste järelduste kaudu teiste tõdedeni. Lause tõestatus otsustatakse teaduslikult selle kaudu, et ollakse võimelised antud lauseid tuletama premissidest, mis on ise tõesed, paratamatud ja mõistusele vahetult antud ning seletavad küsimuse all olevat asja põhjuslikult. Niisugust tõestust nimetati keskajal “miks-tõestuseks” (*demonstratio propter quid*); Wilhelm Ockham tähistas selle aga järgneval ajal laialt kasutatava nimetusega “tõestus *a priori*”.

On aga märkimisväärne, et Aristoteelse enda eriteaduslikud uurimused ei ole sugugi eelpool kirjeldatud viisil ülesehitatud. Seetõttu tuleb Aristoteelse teadusmõistet mõista pigem kui teadusliku teadmise ideaali, kui teadusliku teadmise *telos*’t, mille poole teaduslik tunnetus oma loomult peaks püüdlema. Muidugi on sellise ideaali saavutamine äärmiselt komplitseeritud ülesanne ja enamasti ei jõuta niisuguste esmaste, tõestamist mittevajavate eelduste avastamisele, mis lubaksid uuritavaid nähtusi olemuspõhjuslikult seletada.

See ei tähenda aga seda, nagu poleks Aristoteelse järgi antud ideaalini mitteküündinud teadmisel mingit väärtust. Aristoteles peab niisugustel juhtudel, kui tunnetus ei küüni esmaste ja tõeste tõestusaluste avastamiseni, soovitavaks lähtuda järelduste kujundamisel sellest, mida “peetakse õigeks kas kõigi, enamuse või tarkade poolt – kas kõigi või enamuse neist või kõige tuntumate ja väarikamate poolt” (*Toopika* 100b 23). Sel juhul ei omata küll kindlalt tõest teadmist, vaid parimal juhul üksnes “tõenäolist” teadmist. Ka pole niisuguse tunnetuse paratamatuses, s.t. selles, et asi on just nii nagu arvatakse ja ei saa olla teisiti, küll alust kindel olla. Kuid senikaua kui tõelist teadmist antud valdkonna kohta veel ei omata oleks ebamõistlik niisugustki asjatundmist ignoreerida. Teaduslikust teadmisest eristavalt kasutab Aristoteles sedalaadi tunnetustulemuste tähistamiseks terminit “**arvamus**”, *doxa*.

Niisiis ei ole Aristoteles doktrinäär, kes mõtleks enda jaoks välja teaduse ideaali ja suleks ennast seejärel kõige selle suhtes, mis tolele ideaalile ei vasta. Vastupidi, Aristoteles paistab iseloomustavat “teaduslik uudishimu”, avatus inimkogemuse kõige erinevamat laadi saavutuste jaoks. Tema koolis tegeleti teadlikult niisuguse mitmekesise asjatundlikkuse kogumisega, mida inimkond toleks ajaks oli saavutanud.

Järelduste tuletamist “tõenäolistest” eeldustest nimetab Aristoteles **dialektikaks**. Antud nimetusega peab Aristoteles silmas tolle termini ajaloolist seost sokraatilise kõnelemisviisiga. Nimelt on igapäevases kõnelussituatsioonis või ka avalikel esinemistel, kui tekib vajadus kuulajaid milleski veenda, mõttekam toetuda pigem sellele, mida “kõik või enamused arvab”, kui raskestimõistetavatele teaduslikele tõestustele. Kuid dialektika ei ole sugugi tähenduseta ka teaduslikule tunnetusele. Nimelt on Aristoteles seisukohal, et dialektilise järelduse “tõenäolisi eeldusi” analüüsides saab jõuda “esmaste ja tõeste” elementide eristamisele neis ning seeläbi tekib võimalus kujundada dialektiline järeldus ümber teaduslikuks tõestuseks. Sellesse seisukohta on kätketud Aristoteelse Platonile vastanduv alusveendumus, mille kohaselt konsensuslik kogemus peab olema põhiliselt tõepärane. Eelöeldule vaatamata ei ole dialektiline teadmine aga Aristoteelse silmis siiski ranges tähenduses teaduslik teadmine. Ka antud nimetuse niisuguses kasutamises avaldub Platonist distantseerumine, kuna viimase õpetuses tähistas termin “dialektika” just absoluutset, tõestavat teadmist.

Aristoteelse käsitlus teadusliku teadmise ideaali ja eriteadusliku ning filosoofilise teadmise vahekorra püsib kuni 19. sajandi alguseni. Talle endale oli see üksnes programm ja ideaal. Kuid juba üks tema kaasaegsetest, matemaatik Eukleides, lõi ka teadusliku teooria, mis oli sarnasel põhimõtetel ülesehitatud. Antud teooria, Eukleidese geomeetria, püsis aastatuhandeid enam-vähem muutumatult. Alles 19. sajandil loodi esimesed nn. mitte-eukleidilised geomeetriõpetused. Seega kehastas Eukleidese geomeetria selle pika ajaperioodi jaoks endast justkui igavest tõde. Ning see, et antud teooria oli ülesehitatud Aristoteelse teadusideaalile sarnasel viisil, andis omakorda kaalu juurde ka Aristoteelse teadusõpetusele. Kuni 19. sajandi alguseni peetakse tõenäolist teadmist, s.t. Aristoteelse poolt kirjeldatud viisil lõplikult tõestamata teadmist, veel n.-ö. teaduse lävepaku taha jäävaks teadmiseks.

Teadmise ja olemise vahetuskord. Sood ja liigid kui nähtuste “formaalpõhjused” on oleva enda esmasteks põhjusteks. Tunnetusprotsess kui liikumine sellelt, mis meie jaoks on esimene, selleni, mis loomu poolest on esimene, on liikumine üksikute asjade ja nähtuste olemasolu teadmisele (teadmine selle kohta, et on), nende nähtuste põhjuste ja eelkõige struktuuriloovalte formaalpõhjuse teadmisele (teadmine selle kohta, mis on ja miks on).

Teaduslik teadmine on teadmine, mis lähtub algetest. Algetest saab aga rääkida kahes mõttes: miski võib olla algeks olemises endas oleva põhjusena; kuid saab ka kõnelda teadmise algest, printsiibist teadusliku mõtlemise jaoks. Aristoteles lähtub *logos*’e ja olemise peegeldusvahetuskorra eeldusest ning seetõttu on tema jaoks loomulik, et teadusliku teadmise algeks või esimeseks printsiibiks tuleb seada see, mis ka olemises endas on esimeseks algeks – oleva kui oleva põhjused. Siin on jällegi tegemist ontoloogia ja epistemoloogia paralleelsusega.

“Mittekokkupandud” substanttsionaalseid vorme kui tõese põhjusliku teadmise objekte paistab Aristoteles “Metafüüsika” üheksanda raamatu kümnendas peatükis käsitlevat ka tõeselt-olevana. Näib et siinkohal tähendab tõene teadmine teadmist tõeselt-olevast. Seega ilmneb taas kord, et olevast saab kõnelda mitmeti: **(4)** olevast saab kõnelda ka kui tõeselt-olevast.

Aristoteelse teaduste klassifikatsioon. Aristoteles jaotab teadused vastavalt nende teadmisesemete ontoloogilisele eripärale ja käsitluse eesmärgile kolme rühma:

1. Teoreetilised teadused. Sellisteks teadusteks on Aristoteelse järgi esimene filosoofia/teoloogia, füüsika ja matemaatika. Nende eripära on selles, et nad käsitlevad asju, mis on muutumatud, igikestvad ja üldised. Seetõttu on ka antud teadmine universaalne ja paratamatu teadmine.
2. Praktilised teadused. Nende teaduste näideteks on eetika ja poliitikateadus. Siin uuritavate nähtuste ontoloogiline eripära ei võimalda antud nähtuste kohta universaalse ja paratamatu teadmise saavutamist. Sama kehtib ka kolmanda teaduste rühma kohta.
3. Poieetilised teadused. Sellesse teaduste klassi kuuluvad Aristoteleselt säilinud teostest poeetikat ja reetoorikat puudutavad tööd. Antud teadused käsitlevad *techne*-laadi teadmist – teadmist, tänu millele midagi osatakse teostada või valmistada.

Igale teadmisvaldkonnale on iseloomulik sellele valdkonnale eripärane täpsuse määr. Aristoteelse sõnul on harimatuse märk nõuda näiteks praktilistes teadustes samasugust täpsusemäära kui teoreetilistes teadustes. See tähendaks antud valdkonna ontoloogilise eripära mittemõistmist.